

Чалтикенова Л.А.,
Шаймерденова Ж.А.

**«Қарғын» романындағы
етіс категориясының
грамматикалық форма тудыру
ерекшеліктері**

Мақалада етіс категориясының адам әрекеті, мінезі, көзқарасы, коммуникативті актіге қатысушы объективті жағдаятқа қатысты екенін білеміз. Соның нәтижесі етістің грамматикалық категориялары түрлі формада тілдік бірліктер арқылы сипатталады.

Дулат Исабековтың «Қарғын» романындағы халықтың рухани байлығының, менталитетінің бір-бірімен байланысын етіс категорияларын қолданылуынан анық көреміз. Романындағы тіл мен адам өзара байланыста қаралып, адамның грамматикалық категорияларды танушы және атаушы субъект ретінде коммуникативті әрекетке енуші, тілді тұтынушы тұлға ретіндегі қызметіне баса көңіл аударылды. Мақалада етіс категориясының қолданылу ерекшеліктері осы тұрғыдан талданды.

«Қарғын» романында кездесетін ырықсыз, өздік, өзгелік, ортақ етістерге бірнеше мысалдар келтіріліп, жасалу жолдары анықталды.

Сонымен қатар, жазушының романдағы етіс категориялары қолданылу жиілігі сан жағынан анықталды. Атап айтқанда: ырықсыз етіс – 132, өздік етіс – 85, өзгелік етіс – 37, ортақ етіс – 20 екені тірексызба, салыстыру ретінде көрсетілді.

Түйін сөздер: грамматикалық категория, етіс категориясы, грамматикалық форма, лексика-грамматикалық мағына, аффикс, коммуникативті акті, концептуалдау, когнитивті жүйе.

Chaltykenova L.A.,
Shaimerdenova Zh.A.

**The particularity of derivatinm
grammatical forms of verb
category in the...» Khargun»
roman**

This article we see that verb category is related to the persons action, behavior, look objective conditions that act in communicative act. In the... «Khargyn» roman by D. Isabekov with the using verb categories we see the connection between peoples spiritual wealth and mentality.

The roman considers language and person together there given attention to person as a cognitor of grammatical categories and the main subject of using the language. The article analyse this particularity of verb category.

There were given several verb from ... «Khargyn» roman and was Pinned the ways of their derivating.

Also the authors verb category using is pin by the rate number.

Key words: grammatical category, verb category, grammatical form, lexical-grammatical meaning, affix, communicatory act, cognitive system.

Чалтикенова Л.А.,
Шаймерденова Ж.А.

**Особенности грамматической
формы категории залога в
романе «Каргын»**

В статье рассматриваются особенности образования грамматических форм при помощи категории залога в романе Дулата Исабекова «Каргын». Автор утверждает, что связь духовного богатства народа и менталитета показана Д.Исабековым через использование залоговых категорий, а также приводит примеры использования залоговых форм и способы их образования. Результаты исследования отражены в опорных схемах и таблицах.

Ключевые слова: грамматическая категория, категории залога, грамматическая форма, лексико-грамматическое значение, аффикс, коммуникативный акт, концептуализация, когнитивная система.

**«ҚАРҒЫН»
РОМАНЫНДАҒЫ ЕТІС
КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ
ГРАММАТИКАЛЫҚ
ФОРМА ТУДЫРУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қазіргі кезеңде тілдің адамның ойлау жүйесі мен іс-әрекетіне ықпалы, сонымен қатар, адамның тілге әсері, тілдегі адам факторына ерекше мән берілуде. Осы тұрғыдан қарағанда, грамматикалық категориялардың қалыптасуында адам болмысы, мінезі, көзқарасы, коммуникативті актіге қатысушылардың объективті жағдаятқа қатысы байқалады. Соның нәтижесі ретінде грамматикалық категориялар түрлі формада тілдік бірліктер арқылы сипатталады. Оған негіз болатын грамматикалық қатынастар санада мазмұнданып, осымен байланысты, морфологиялық категорияларды таным әрекетімен, концептуалдау және категориялау үдерістерімен тығыз байланыста қарастыру қажеттігі туындайды. Сондықтан да, жүргізілетін талдау тілдік құбылыстарды антропоэзектік тұрғыдан айқындайды. Мұнда адам екі түрлі бағытта сипатталады: 1) адамның тілдегі көрінісі; 2) адамның тілді тұтынуы. Бірінші бағытқа сәйкес адамның дүниетанымы байқалады. Мысалы, адамның соматикалық бейнесінің концептуализациясы нәтижесінде адамның физикалық қабілеті, зияткерлік (интеллектуалдық) қабілеті, эмоциясы, элеуметтік «мен»-і көрінеді, адам сөйлеу-ойлау әрекетіне қатысушы тұлға ретінде көрінеді. Адамның тілдегі көрінісі негізінен лексика мен фразеологияда айқын көрініс тапқан, сондай-ақ, грамматикалық категориялардан да оның өзіндік ерекшеліктерін байқауға болады. Ол үшін грамматикалық категорияларды жеке-дара, оқшау қарастырмай, коммуникация мен когниция талаптарын ескере отырып, тілді когнитивті жүйе ретінде тұтас қарастыру қажеттігі байқалады. Біз мақаламызда, белгілі жазушы, драматург Дулат Исабековтың «Қарғын» романындағы тіл мен адам өзара байланыста қарастырылып, адамның грамматикалық категорияларды танушы және атаушы субъект ретінде коммуникативті әрекетке енуші, тілді тұтынушы тұлға ретіндегі қызметіне баса көңіл аударылды, көркем шығармада етіс категориясының колданылу ерекшеліктерін осы тұрғыдан негіздеп талдаймыз.

Лексика-грамматикалық құбылуы жағынан етістіктерге тән ерекшеліктердің бірі – етіс категориясы. Бұл субъекті (бастауыш) мен объектінің (толықтауыш) өз ара әр түрлі қатынаста болуынан пайда болады.

Етіс – етістіктің сабақты, салт мағынасында жұмсалыу процесімен тікелей байланысты болғандықтан, белгілі бір түбір етістіктерге қосымшалар қосылу арқылы жасалады [1, 21].

Тілші-ғалым И. Маманов: «Етіс категориясы – түбір етістіктен туатын грамматикалық форма. Яғни, етіс формалары – өзі жасалған түбір етістікпен кореллятивті түрде өмір сүретін және екеуінің лексикалық мағынасы бір болып келетін етістіктер», – деп анықтама берген болатын, ал зерттеуші А.Ысқақов: біріншіден, басқа жұрнақтар сияқты туынды етістік жасайтын қабілет барлығы (айырмасы тек етістіктен етістік тудыратындығы) және сол етістік жұрнақтары арқылы туған формалар етістік негіздері есебінде қызмет ететіні айқындалады. Ендеше, бұл жағынан қарағанда, етіс жұрнақтары сөзден сөз тудыратын жұрнақтармен сипаттас келеді де, лексикалық категорияға жатады. Екіншіден, етіс категорияларының формаларында субъекті мен объектінің амалға қатысын, керісінше, амалдың субъекті мен объектіге қатысын білдіретін грамматикалық сипаты күшті. Демек, етіс формалары сөйлемнің грамматикалық құрылысына өзгеріс енгізіп отырады [2, 125; 3, 296].

Олай болса, Дулат Исабековтың «Қарғын» романында да етіс категориялары көптеп кездеседі. «Қарғын» романын жазушы іс-әрекет, қимыл арқылы айтар ойын толық жеткізіп отырған. Оның ішінде, субъекті мен объектінің амалға қатысын, амалдың субъекті мен объектіге қатысы да байқалатын етіс түрлерін де кездестіруге болады.

Қимыл, іс-әрекеттің өздігінен орындалатын мән үстеп, тура объектісі оның грамматикалық бастауышы болу қызметін атқарып, тек сабақты етістіктерден **-ыл, -іл, -л; -ын, -ін, -н** аффикстерінің қосылуы арқылы жасалатын етістің түрі – **ырықсыз етіс** деп аталады. Мысалы «Қарғын» романындағы: «*Сатып алынғаннан бері тірі жан ұстамаған кітап адам қолын жатсынып қалғандай сытырлап әрең ашылды*» [4,80]. Бұл сөйлемдегі объектінің қимылға тікелей қатысты болып, яғни, кітаптың ашылғандығы, қимыл, іс-әрекеттің өздігінен орындалғандығын білдіріп тұр. «*Бұл сергелдең сауалдың шумағын жинап бола береді дегенде, неге екені белгісіз, кенет есіне қайтыс болған әйелі оралды*» [4,91]. Мұндағы оралудың тура объектісі – әйелі болып, ырықсыз етіс аффиксі **-л** қосылу арқылы жасалынып тұрғанын көреміз.

-Даланы тамашалап тұрсыз ба? – Желке тұсынан сыпайы, жұмсақ үн естілді [4,8]. **Естілді** ырықсыз етісі **есті** негізгі түбір морфема-

ға **-л** ырықсыз етіс аффиксі және **-ді** III жақтағы тәуелдік жалғауының жалғануы, яғни, синтетикалық тәсіл арқылы жасалынып тұр. «*Жасы он жетіден енді-енді ғана асқан қызға мұндағы сөздер мүлде жат, мүлде алыс көрінді*» [4,12]. **Көр** негізгі түбірлі етістікке **-ін**-ырықсыз етіс аффиксі мен **-ді** тәуелдік жалғауының III жақ формасы жалғанып, іс-әрекеттің ырықсыз түрде жүзеге асып тұрғанын білдіріп тұрғанын көреміз. Біз «Қарғын» романын қарастыра келе, етіс категориясының ішінде әсіресе, ырықсыз етіс түрі көп кездесетінін байқадық. Олардың жалпы саны – 132. Оның ішінде **естіледі** ырықсыз етісі – **22 рет**, ал **көрінді, көрінеді** ырықсыз етісі – **21 рет** қайталанады. Жазушы іс-әрекет, қимыл түрлерін көбінесе ырықсыз түрде іске асырылып жасағандығын көп бейнелеген.

Ал **өздік етіс** қимыл, іс-әрекеттің орындаушысына (иесіне), субъектіге қарай бағытталып, сабақты етістікке **-ын, -ін, -н** аффикстерінің қосылуы арқылы жасалады. «*Багила не болса да оның шығып кеткеніне қуанды*» [4,80], «*Бұл кездесу немен бітсе де, қалай бітсе де, жас қыздың өмірі мен тағдырын із тастамай өтпейтінін, тіпті, бір-ақ қана жүздесіп айрылғанның өзінде зұмырлық есте қаларын екеуі де жақсы сезінді*» [4, 96]. Осы мысалдардан көрінетіндей, біріншіден, қимыл, іс-әрекет іс иесі субъектіге қарай бағытталады, сөйтіп субъекті әрі тура объекті мәнінде қызмет атқарады. Ол өзіне-өзі субъекті әрі тура объекті ретінде қызмет атқарады. Ол өзіне-өзі қуанады, өзін-өзі сезінеді. Сол сияқты, «*Қазір өзінің күн сайын спортпен шұғылданытынын, ГТО значогын алғанын, тіпті, бір бұзау асырағанын, соны күн сайын бір жыл бойы көтере беретінін, бір жылдан соң салмағы 120-130 кг. тайынышаны оп-оңай көтере беретінін, бір жылдан соң біреудің жолын осылай ойлап тапқанын жазыпты*» [4,185]. Сөйлемдегі **-ын, -ін** аффикстері арқылы туындап тұрған іс-әрекетті білдіретін етістіктер тікелей субъект арқылы жүзеге асқандығы көрініп тұр.

-Ін,-ін, -н аффикстерінің қосылуы арқылы жасалатын өздік етіс пен ырықсыз етістің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Атау тұлғалы бастауыш қимыл иесі болып берілумен бірге, объекті қызметінде жұмсалса, – **өздік етіс**, егер бастауыш қимыл иесі болмай, объекті мағынасында айтылса – **ырықсыз етіс** болады. «*Ол аздап езу тартқан болып еді, Багила мән бермеген соң әзілінің мүлде орынсыз шыққанын түсінді*» [4,183]. Бұл сөйлемде предикаттық қызмет атқарып **түсінді** сөзінің бастауышы (ол) арқылы берілген өздік етіс – іс істеушінің

өз күшімен, еркімен істегендігін көрсетіп тұр. Ал, «*Азапты үнсіздік үш-төрт секундқа созылды*» [4,184], – дегенде **үнсіздік** – сөйлемнің субъектісі, бірақ қимыл иесі емес, яғни, **өздік етіс** қимыл иесі субъекті мен объекті бірігіп, бір ғана бастауыш арқылы берілсе, **ырықсыз етісте** субъектінің ішіне кіріп, қимыл иесі, іс істеуші – субъекті берілмейді. Романда барлығы – 85 өздік етіс қолданылған. Яғни, автор саны жағынан ырықсыз етістен кейін өте көп мөлшерде өздік етісті қолданғанын байқадық. Іс-әрекет, қимыл тікелей субъект, іс иесі арқылы жүзеге асып отырған.

Іс-әрекетті заттың (субъектінің) тікелей өзі істейтіндікті білдіретін, грамматикалық көрсеткіштері **-н, -ін, -ын** болып саналатын етістің бір түрін – **өздік етіс** десек, ал бірнеше адамның күшімен, қатысымен бірлесіп істелетіндікті көрсететін **ортақ етісті** сабақты, салт етістіктерге **-ыс, -іс, -с** аффикстері қосылу арқылы жасалады. Мәселен, «Қарғын» романындағы: «*Жасын Багиламен баяғы оқиғадан соң екі-ақ рет телефонмен сөйлескен*» [4,170], «*Барабанда отырған грек тектес қау сақал жігіт кешеден бері аспабын сағынып қалған болуы керек, басын төмен тұқыртып құлшына соғуға кірісті*» [4,38]. Сонымен қатар, ортақ етіс біріншіден, қимыл, іс-әрекеттің субъектілері қимылға ортақтығы бірдей де, бірдей де емес болуы мүмкін, екіншіден, ортақ етіс қосымшалары салт етістікке де, сабақты етістікке де жалғанып, ортақ етіс жасай береді: – «*Сэр екеуіміз сол үшін аз ғана сөзге келісіп қалдық,-деді Мәлике портретті қолына алып* [2,88], «*Бір жұма өткен соң екеуі жұмыс аяғында кездесуге уағда байласты*» [4,25].

«*Сәлеметсіз бе, Сәргел Сайынович!-деді ол бұл кірген кезде орнынан тұрып, бері қарай жүріп. Екеуі қол алып амандасты*» [4,50], «*Осы отыз бір жылдың ішінде ол, әрине, көп әйелдермен кездесті, олардың арасында ақылдысы да, салмақтысы да, жеңілтегі де, ажарлысы да, көріктісі де, мүсіндісі мен мүсінсізі, бәрі-бәрі болды*» [4,98]. Мұндағы **-дас, -дес** аффикстері ортақ етістің күрделі **-лас (-лес, -дас, -дес, -тас, -тес)** түрінен тараған.

«*Төрт қыз күлкілерін тоқтатып, оған аңтарыла қарасты*» [4,179], «*Сәргел оларды самолетке шығарып салып, үйіне келген соң телефон арқылы Қаратаймен сөйлесті*» [4,170],-деген сөйлемдердегі ортақ етістер негізгі түбір морфемаға ортақ етіс аффиксі **-ыс, -іс, -с** қосылуы, яғни, синтетикалық жолмен жасалынып тұр. Қимыл болса да, тіпті, жай-күй болса да, ортақ етістегі етістік екі субъектінің арасында болатын қа-

рым-қатынастан туады. Мәселен, «*Манадан бері артқы жақта емін-еркін отырып келе жатқан Тұрғат екеуінің өрісі тарылып, қысылысты да қалды*» [4,130]. Жазушы романда ортақ істелген іске бірнеше адамды емес, ең көбі екі субъектінің қатысуы арқылы жасаған. Романда барлығы 20 етіс түрі кездеседі.

Өзінің емес, үшінші бір адамның не өзге біреудің күшімен істелгендігін көрсететін етістіктің түрін **өзгелік етіс** дейміз, яғни, субъектінің қимылы объектіге тікелей емес, біреу арқылы бағытталаатынын білдіретін сабақты етістіктің грамматикалық формасы. Өзгелік етіс және салт етістіктер де мынадай аффикстер қосылу арқылы жасалады: **-дыр, -дір, -тыр, -тір, -т, -қыз, -кіз, -ғыз, -гіз, -ыз, -із, -ыр, -ір, -ар, -ер, -сет**. «*Сол жылылық электр тогындай Жасынның жүрегіне жетіп барып, шым еткізді*» [4, 79], «*Жасынның сол құдірет иесін жаңа ғана әкесімен сөйлескендей сыңа алып, әзіл айтып отырғаны жас қызды қайран қалдырады*» [4, 82], «*Жасынның келесі бір сөзінен, тіпті, сөзсіз байқалған жалғыз-ақ көқарасы мен қимылынан жазды күнгі бұршақтай лезде еріп, ерігенімен тұрмай өткен жолғы өкпесінің тым ұсақ, аясы тар ұғымынан туындайтынын ұғындырып кететін сияқты*» т.б. [4, 104].

«*Олай болса, тағдыр мені мұнымен неге кездестірді? Бала сүймей, үйленбей тұрғанда неге жолықтырмады?*» [4, 182]. «*Мәликенің әкесі мектепте оқу бөлімін басқаратын, бір-екі жігітті жіберіп барабан алдырды*» [4, 24], «*Мәлике оған су ұртатты*» [4, 55], «*Егер алған білім пайдалы нәрсеге жұмсалмай іште қала беретін болса, ол улы газға айналып, адамның өзіне зиянын тигізеді*», – деген сөйлемдердегі **қалдыр, кездестір, жолықтыр, алдыр, ұрта, тигіз** сияқты етістіктерде іс тікелей субъекті арқылы істелініп тұрған жоқ, екінші, басқа біреу арқылы істелінгенін көруге болады. Мұндай мағыналы өзгелік етістер белгілі бір етістікке жұрнақ қосылу арқылы жасалынаатыны белгілі.

«*Қаратай Алматыдағы жиынға келіп кеткен соң аттай бір ай өткенде Сәргелді ректор шақыртты*» [4, 50], – деген сөйлемде **ректор** – қимылдың иесі, яғни, субъекті, бірақ, істі тікелей өзі атқарып отырған жоқ, екінші субъект-агенса арқылы іске асырып отыр, ол мұндағы **Сәргелді** толықтауыш ретінде тура объекті қызметін атқарып тұр. Іс-әрекет тікелей субъектінің өзі емес, басқа адам арқылы іске асатын өзелік етіс түрлері де романда кездеседі. Олардың саны – 37.

Қазақ тіл білімінде етісті БІ. Маманов грамматикалық категория ретінде қарап, етіс форма-

ларын форма тудырушы қосымшалар қатарына қосады. Бірақ, бұл қосымшалар туралы даулы пікір әлі күнге дейін жалғасып келеді.

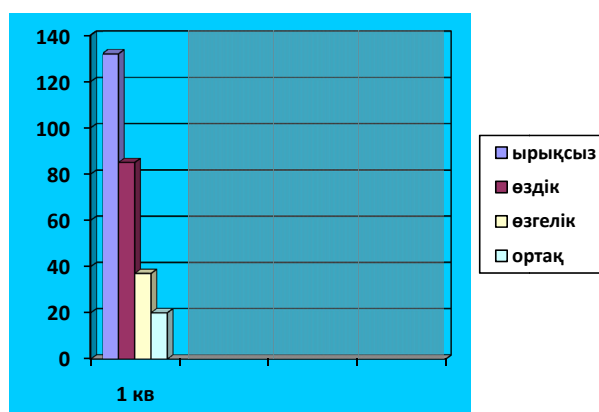
Етіс қосымшалары жалғану мүмкіндігі жоғары қосымшалардың қатарынан орын алады. Етіс жұрнақтарының сөзге жалғану жиілігіне 10 томдық түсіндірме сөздік бойынша статистикалық зерттеу жүргізген С.Мырзабеков сөздіктегі етіс формаларының саны 22 мыңнан асып кетеді дейді. Бұл сөздіктегі барлық сөздің 33 пайызына тең деп көрсетеді. Демек, етіс қосымшаларының сөзге жалғану мүмкіндігі мол, олар Ы.Маманов көрсеткендей, грамматикалық абстракция жасай алады.

Етіс қосымшаларының сөзжасам мен форма-жасамға қатысын зерттеген А.Жаңабекова етістердің жоғарыда аталған ерекшеліктерін ескере келе, «етіс қосымшалары барлық кезде сөз тудыру қатарын құрай бермейді, тек – объектілік-субъектілік қатынасты білдіріп, грамматикалық категория құрай алады. Етіс категориялары белгілі бір етістік тобына түгелдей жалғанып, грамматикалық абстракция жасайды. Ал оның кейбір сөздердің құрамында келіп, лексикалық дербестікке жетуі етіс қосымшаларының сөзжасамдық

қабілетінің емес, сөзжасамның семантикалық тәсілінің, яғни, мағына дамуының нәтижесі деп қараған жөн», – деп Ы. Маманов, С.Исаев пікірлерімен орайлас тұжырым жасайды [5, 122].

Сонымен, қорыта келгенде, романдағы автордың етіс категорияларын қолданылу жиілігі төмендегідей:

Етіс түрлері			
Ырықсыз етіс	Өздік етіс	Өзгелік етіс	Ортақ етіс
132	85	37	20

Әдебиеттер

- 1 Төлеуов Ә. Қазақ тіліндегі етістіктің грамматикалық категориялары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 69 б.
- 2 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Жазушы, 1974. – 85 б.
- 3 Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 340 б.
- 4 Исабеков Д.И. Таңдамалы II том. – Алматы: Жазушы, 1993 – 491 б.
- 5 Жаңабекова А. Биоморфология терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Санат, 2009. – 480 б.

References

- 1 To'lewov A'. Qazaq tilindegi etistikting grammati"kali'q kategori"yalari'. – Almati': Mektep, 1975. – 69 b.
- 2 Mamanov I'. Qazaq til bilimining ma'seleleri. – Almati': Jazwshi', 1974. – 85 b.
- 3 I'saev S.M. Qazirgi qazaq tili. Morfologi"ya. – Almati': O'ner, 2007. – 340 b.
- 4 I'sabekov D.I". Tangdamali' II tom. – Almati': Jazwshi', 1993 – 491 b.
- 5 Jangabekova A. Bi"omorfologi"ya termi"nderining tu'sindirime so'zdigi. – Almati': Sanat, 2009. – 480 b.